

<https://hstryres.uz/journal/index.php/makro>

2025, № 1 (7)

ISSN-3030-3761

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
Илмий журнали

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

ТОШКЕНТ-2025

ТАРИХИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Юнусова Хуршида Эркиновна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети

Бош муҳаррир ўринбосори:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:

Шакиров Ильяс Рахимзянович
т.ф.ф.д., (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Сагдуллаев Анатолий Сагдуллаевич
тарих фанлари доктори, профессор, Академик
Ўзбекистон Миллий университети
Сулейманов Рустам Хамидович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Муминов Алишер Гаффарович
Сиёсий фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Зуев Андрей Сергеевич
тарих фанлари доктори, профессор
Новосибирск Давлат университети
Ишанхужаева Замира Райимовна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Кобзева Ольга Петровна
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулов Ахмад Баймаҳаматович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Габриэльян Софья Ивановна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Убайдуллаева Барно Машрабжоновна
тарих фанлари доктори, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Очилдиев Файзулла Бобокулович
тарих фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Саидбобоев Зокиржон Абдукаримович
тарих фанлари номзоди, профессор
Ўзбекистон Миллий университети
Азизов Илдар Рафаэлович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби

Сиддиқов Равшан Бердимуратович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Тухтабеков Козимбек Азимбекович
тарих фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Бабабеков Акбар Давурбаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Баҳранов Шерзод Таштурсунович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Жамоат ҳафсизлиги университети
Алиазарова Дилдора Валишеровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Холиқулова Шахноза Боймуҳамматовна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Навоий Давлат педагогика институти
Нормуродов Дилмурод Раҳматуллаевич
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Абдулаева Нигора Санжаровна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети
Тоғаев Жасур Эркинович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Усаров Умид Абдумавлянович
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Эгамбердиева Гузаль Акрамжоновна
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети
Эшқувватов Бобир Валикул ўғли
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Ўзбекистон Миллий университети

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Галиба,
Исторический факультет
Национального Университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib,
Faculty of history of the National
university of Uzbekistan named after
Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/>
E-mail: I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

МУНДАРИЖА / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

1. Abduraimova Manzura Baxodir qizi BUXORO AMIRLIGIDA TOG' - KON SANOATI: IQTISODIY QARAMLIKDAN SIYOSIY QARAMLIK SARI	5
2. Abduraxmonova Kamola Ravshanjon qizi TABOBAT TARIXI VA DAVOLASH USULLARINING O'RGANILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR	16
3. Бахранов Шерзод Таштурсунович О СТАНОВЛЕНИИ КОКАНДА ЦЕНТРОМ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРСТВА (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX В.В.)	29
4. Дарменов Рустем Турарбекович О КУЛЬТЕ ЖЕНСКОГО БОЖЕСТВА У РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ПРИАРАЛЬЯ	47
5. Доспанов Октябрь Турганбаевич., Сафаев Мансур Махмудович НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ К ИЗУЧЕНИЮ КАРАКАЛПАКСКОГО КОВРОВОГО ИСКУССТВА	62
6. Ибрагимов Рахмон Зиёдуллаевич ШИМОЛИЙ ДАШТ ХУДУДИ ПАЛЕОМЕТАЛЛ ДАВРИ ЧОРВАДОР АҲОЛИСИНИНГ ЎРТА ОСИЁГА МИГРАЦЯСИ ТАРИХИДАН	73
7. Каримова Далифрўз Обиджоновна ЎЗБЕК АРХЕОЛОГ ОЛИМИ АҲМАДАЛИ АСҚАРОВИЖОДИДА БРОНЗА ДАВРИ ЎТРОҚ ДЕҲҚОНЧИЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ЎРНИ	86
8. Курязова Лайло Раҳмоновна ЎЗБЕКИСТОНДА ОДАМ САВДОСИНИ ОЛДИНИ ОЛИШ БОРАСИДАГИ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ РАТИФИКАЦИЯ ҚИЛИНИШИ ТАРИХИДАН	96
9. Mamatqulov Bekzod Sherozovich O'ZBEKISTONDA 1925-1940 YILLARDA SANOAT ISHCHILARI TARKIBINI SHAKLLANTIRISH VA KADRLAR TAYYORLASH JARAYONIDAGI MUAMMOLAR (JANUBIY VILOYATLAR MISOLIDA)	111
10. Мусаева Сахиба Халил ТРАДИЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И РОЛЬ ЭТНИЧЕКИХ МЕНЬШИНСТВ В СОХРАНЕНИИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА	120
11. Саидова Шахноза Шахназаровна ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ УЗБЕКИСТАНА В ОБЛАСТИ ЭКОПОЛИТИКИ	130
12. Sirojov Bahodir Nishon ugli THE ESSENCE SHAYBANI KHAN'S MONETARY REFORMS AND THEIR IMPACT ON SOCIO-ECONOMIC LIFE	146

13. Турсунов Равшан Нормуратович И.И. ГЕЁЕРНИНГ “ТУРКИСТОН” АСАРИДА XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX БОШИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАР	152
14. Ulug’bekov Oybek Otabek o’g’li ASYLUM-SEEKER CHILDREN’S MIGRATION FROM EAST TO WEST: THE MEANING OF CARE FOR UNACCOMPAINED MINORS	160
15. Ulashova Sevinch Ulash qizi MANBALARDA DUVAXON VA QAYDUXON FAOLIYATIGA DOIR MA’LUMOTLAR	176
16. Шокиров Тохиржон Суннат уғли РОЛЬ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И СЕВЕРНОЙ АФРИКИ В СТАНОВЛЕНИИ НОВОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ В РАМКАХ ИНИЦИАТИВЫ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ»	191

Турсунов Р. Н.
DSc., профессор в.б.
Ўзбекистон Миллий университети
ravshan.tursunov.1980@mail.ru

И.И.ГЕЙЕРНИНГ “ТУРКИСТОН” АСАРИДА XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – XX БОШИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИНИНГ ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАР

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми – XX бошида Туркистон ўлкасининг вилоятларидан бири бўлган Самарқанднинг географик ўрни, экологик ҳолати Сирдарё вилояти вице-губернатори, рус этнографи И.Гейернинг “Туркистон асари” асосида тадқиқ қилинган. Мазкур асар Туркистон ўлкаси тарихи, хусусан Самарқанд вилояти атроф-муҳити ва экологик ҳолатини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: экология, атроф-муҳит, табиат, иқлим, метеорология, тоғ тизмалари, сув ресурслари, музликлар, дарё, кўл, тоғ флораси.

КИРИШ

Россия империяси томонидан Қўқон хонлиги тугатилиб, унинг ўрнига Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилгандан сўнг марказдан бир қанча мутахассислар губернаторлик бошқаруви тизимининг турли соҳаларида ишга жалб этилган. Бу мутахассисларнинг аксарияти Туркистон ўлкасига келганидан кейин ўзига бириктирилган вазифалардан ташқари, ўлка тарихи, маҳаллий аҳоли турмуш тарзи, минтақанинг табиати ва экологиясига доир қимматли маълумотларни ҳам тўплашган. Ана шундай вакиллардан бири Сирдарё вилояти статистика комитети котиби, Сирдарё вилояти вице-губернатори, рус этнографи И.И.Гейер (1860-1908 йй.) бўлиб, у Туркистон ўлкаси тарихи, жумладан, Зарафшон воҳаси ва Самарқанд вилояти тарихига оид қимматли фактлар ёзиб қолдирган. Унинг “Туркистон” номли асари XIX асрнинг ўрталари XX аср бошларида Зарафшон воҳаси ва Самарқанд вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ва экологиясига оид тарихини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Туркистон Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг Самарқанд ва Зарафшон водийси тарихи, табиати, иқлими И.И.Гейердан ташқари бошқа бир қатор рус олимлари, жумладан, В.В.Бартольд, А.П. Федченко, А.Л.Кун, Л.А. Молчановлар томонидан ҳам ўрганилган.

1878 йилдан Зарафшон водийсининг табиати ва иқлимини ўрганиш ва кузатиш ишлари сезиларли даражага ошган. 1878 йилда Самарқандда, 1881 йилда Панжикент ва Жиззахда, 1901 йилда Каттакўрғонда, 1909 йилда Ростовцевода метеорология станциялари ташкил этилиб, Л.А. Молчанов бошчилигида мазкур станциялардан олинган маълумотлар умумлаштирилиб, Ўрта Осиё иқлими харитаси тузилади[1. Б.317].

ТАДҚИҚОТНИНГ АСОСИЙ НАТИЖАЛАРИ

Рус этнографи Гейер Самарқанд вилоятининг табиий-географик таснифига тўхталиб, вилоят Туркистоннинг жанубий-ғарбий қисмида бўлиб, Самарқанд шимолий кенглик бўйлаб 38-40 ва шарқий меридиан бўйлаб 20-71 градусларда жойлашганлигини ёзади. Вилоят жанубда Бухоро хонлиги, шарк ва шимолий-шаркда Фарғона вилояти, шимолда Сирдарё вилояти, ғарбда эса Бухоро хонлиги ва Сирдарё вилоятининг Амударё бўлими ҳудуди билан чегарадош бўлган.

Гейернинг маълумотларига кўра, вилоятнинг умумий майдони 60.597 квадрат верстга тенглигини, бироқ янги таҳлиллар асосида 81.891 квадрат верстни ташкил этишини, жами аҳоли сони 857.847 кишидан иборатлигини, 15% аҳоли шаҳарларда истиқомат қилиб, аёллар сони эркакларга қараганда 10.26% га камроқ эканлигини кўриш мумкин[2. Б.218].

Самарқанд вилояти ер қатлами юзасининг тузилиши турли хил бўлган. Вилоятнинг жанубий ва шарқий қисми қудратли тоғ тизмалари билан қопланиб, баъзи тоғлар 8 минг фут баландликгача етади. Жанубий ҳудудни эгаллаб турган тоғлар Помир-Олой тизмасига киради. Улар 3 та асосий гуруҳларга бўлиниб: Жиззах томон чўзилган Туркистон тоғ тизмаси, вилоятни Бухоро хонлигидан чегаралаб турувчи Зарафшон ва Ҳисор тизмаларидир. Туркистон ва Зарафшон тизмалари ўртасидан Зарафшон дарёси оқиб ўтади. Туркистон тоғ тизмаси 68 градус меридианида жуда пасайиб, шимолий-ғарбга қараб бурилиб, унинг давомий қисми Молгузар тоғлари, сўнгра Нурота тоғлари номини олган. Шарқий узунликнинг 66 даражасида тоғ тизмаси дашт билан қўшилиб кетади.

Ҳисор тизмаси фақат шимолий қисми билангина Самарқанд вилояти ҳудудига киради. Тизма Зарафшоннинг юқори ирмоғидан бошланган ҳолда, Жиззах меридианигача давом этиб, Бухоро билан чегара бўлиб туради. Пакшиф довони (11 минг фут) яқинида Ҳисордан Зарафшон тоғ тизмаси ажралиб чиқади. Зарафшон тизмаси Ҳисор тизмасига параллел ҳолатда чўзилиб кетган. Тизма Зарафшон дарёсининг юқори ирмоғини Яғноб-дарёсидан ажратиб туради.

Гейернинг таъкидлашича, 81.000 кв.верст майдон Зарафшон, Сангзор ва Сирдарё сувларидан суғорилиб, Сирдарёнинг фақат 150 верст қисмигина Самарқанд вилоятига кирган. Ушбу дарёлар иқтисодий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиб, Зарафшон ва Сангзор сувлари деҳқончиликда тақсимланиб тўлиқ ишлатилган. Самарқанд вилояти ҳудудида Зарафшон дарёсидан 83 та суғориш каналлари чиқарилган бўлиб, уларнинг узунлиги йиғиндиси 1139 верстга тенг бўлиб, сониясига 54 куб сажен сув етказиш тезлиги билан 200 минг десятинага тенг сариқ тупроқли қатламларни сув билан таъминлаб турган[3. Б. 220].

Гейер маълумотида кўра, Зарафшон дарёси Туркистон, Ҳисор ва Олой тизмаларида жойлашган кенг майдонга эга бўлган Зарафшон тоғ музликларидан бошланиб, бу музлик ўзига Туркистон ва Ҳисор тизмаларидан оқиб келадиган музликларни ҳам қўшиб олган. Музликнинг узунлиги 24 верстга тенг бўлиб, унинг пастки учи 9 минг фут баландликда бўлса, унинг юқори қисмининг бошланиши 13.800 фут баландликда жойлашган. Музлик тугаган қисмидан 50 верст пастроқ ҳудудда Диаминора қишлоғи яқинида биринчи ҳосил бўлган музли қолдиқ қатламлар мавжуд бўлган[4. Б.220]. Муаллиф Зарафшон тоғ тизмасининг тепароқ қисмида эса улкан музли қолдиқ қатламлар бўлиб, улар Зарафшон музлигининг чекинаётганлигидан далолат беришини таъкидлаб ўтади. Музликнинг энг пастки учи музлар мажмуига айланиб, унинг остидан Зарафшон дарёси оқиб чиқиб, унинг бу ирмоғи Матча деб номланган.

Самарқанд шаҳридан 8 верст масофада Зарафшон дарёси иккита қисмга ажралиб, улар 105 верст узунликга эга Оқдарё ва 100 верстга тенг Қорадарёга бўлиниб, бу иккала дарё Бухоро хонлигидаги Хатирчига етиб яна Зарафшонга қўшилиб кетади. Оқдарё ва Қорадарё билан куршаб олинган ҳудуд 13 верст кенгликга эга улкан орол бўлиб, у Миёнқол деб номланиб, Зарафшон водийсининг энг бой қисми ҳисобланган. Қишлоқ хўжалиги ривожини учун қулай маскан бўлганлиги учун ҳам бу ерда аҳоли сони ҳам кўпчилиқни ташкил этган.

Гейернинг маълумотларига кўра, Зарафшон дарёси йилига 803.049.984 куб сажен сув бериб, ундан 371.000.000 куб сажен сув Самарқанд вилояти ерларига сарфланган бўлиб, Бухоро ҳам Зарафшон сувини истеъмол қилган[5. Б.220].

Туркистон тизмасининг шимолий қияликларида Жиззах уездидан Сангзор дарёси бошланиб, у аввал шимолий-ғарб томон оқиб, кейинчалик шимолий кенгликнинг 40 даражасида шимолий-шарқга кескин бурилиб оқиб, тор дара орқали Нурота тоғ тизмасини кесиб ўтади. Сангзор дарасининг энг ингичка қисми Темурланг дарвозаси номини олган бўлиб, у ердан Ўрта Осиё

темир йўллари ўтган. Даранинг ён деворлари лойли сланец, кумок, кварцит ва тоғ жинсларидан иборат бўлган.

Сангзор дарёсининг узунлиги 100 верстни ташкил қилиб унинг сувларидан Жиззах шаҳри ва уездининг дала ҳамда боғлари, 10 минг дестинадан ортиқ сариқ тупроқли майдонлар суғорилган. Дарёнинг қолган сувлари эса Тузкон кўлига бориб қуйилган.

Гейернинг таъкидлашича, табиатшуносликда бу кўл ўзининг қуйи гуруҳли фаунаси (плангтонлари) билан эътиборли ҳисобланган. “Фауна борасида - дейди муаллиф, ҳали изланишлар олиб борилмаган бўлиб, аммо бундан тирик жонзотларнинг ривожланиши, янги муҳитга мослашиши ҳақида кўплаб маълумот топса бўлади. Кўлга келиб қуйиладиган сувлар ҳажми кўп эмас. Унинг майдони кичрайиб бормоқда. Буғланиш оқибатида сув камайиб, тузлар тўпланиб юзага чиқиб қолмоқда”[6. Б.223].

Гейерни бу фикрларидан шуни англаш мумкинки, кўлнинг суви илгари вақтлар кўп бўлганлигини, бироқ қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг кенгайиб бориши, янги ерларни ўзлаштириш ва уларни сув билан таъминлаш натижасида кўлга қуйиладиган сув миқдори камайиб борган. Шу билан биргаликда ҳароратнинг юқорилиги сабабли кўл сувининг парланиши ҳам сув миқдорининг камайишига олиб келган. Ўз-ўзидан кўлнинг сувини камайиши туз қатламларининг юзага чиқиши сабаб бўлган. Бу эса ҳудуддаги экологик ҳолатга ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатган. Содир бўладиган кучли шамоллар таъсирида туз заррачалари ҳавога кўтарилиб, биринчидан, экин майдонларига, ўсимликлар дунёсига зарар келтирган бўлса, иккинчидан, аҳоли саломатилигига ҳам салбий таъсир кўрсатган.

Бироқ, Гейер маълумотларидан шуни кўриш мумкинки, ёз ойларида кўлнинг кўриб қолган қисмлари фойдали минералларга бой бўлиб, ушбу қатламдан бир неча турдаги тузлар олинган, шунингдек, табиий минераллар аҳолининг айрим касалликларини, жумладан, ревматизм касаллигини даволашда шифобахш хусусиятга эга бўлган. Гейернинг ёзишича, “оғир ревматизм касаллиги билан оғриган беморлар ҳам қийинчиликларга қарамай, бу ерга шифо излаб келган деярли ҳар бир бемор соғаймасдан кетмаган экан”[7. Б.224].

Самарқанд вилояти ҳудудларини сув билан таъминлашда Сирдарё сувларидан ҳам фойдаланилган. Дарё ўзининг кичик бир қисми билан Самарқанд вилоятидан оқиб ўтган. Унинг сувларидан Далварзин ҳамда Николаевский каналлари орқали ўнг ва чап қирғоқ майдонлари, шунингдек, Мирзачўлнинг бир қисми суғорилган.

Гейер ўз тадқиқотида Самарқанд вилояти ва шаҳрининг иқлими ҳақида ҳам қимматли маълумотларни келтиради. Муаллиф вилоят иқлими хилма-

хиллиги билан ажралиб туришини, бу ер қобиғининг конфигурацияси ва жойларнинг баландлигига боғлиқ бўлишини, вилоятнинг паст текислик ҳудудларида кескин континентал иқлим ҳукм суришини, у ерда ҳаво ҳаддан ташқари қуруқ бўлиб, ёғингарчилик жуда кам, юқори буғланиш, ёзнинг иссиқ ҳарорати, кундузи ва тунда об-ҳавонинг кескин ўзгаришлари кузатилишини таъкидлайди[8. Б. 225].

Самарқанд шаҳри денгиз сатҳидан 2259 фут баландликда жойлашган. Шаҳар жуда баландда жойлашганлиги сабабли унда об-ҳаво нисбатан салқин бўлган. Йиллик ўртача ҳарорат +13 даража бўлиб, энг совуқ ойда январда ўртача ҳарорат 0 даражага тенг бўлган. Энг иссиқ ой июлда ҳаво ўртача +26,1 даражага кўтарилган. Энг аёзли ҳарорат -20 даражагача етган бўлса, ёзнинг энг иссиқ ҳарорати +37,2 даражани ташкил этган. Йилига 300 мм ёғингарчилик кузатилиб, уларнинг аксарияти март ва апрель ойларига тўғри келган. Ёзда ёмғирлар ёғмаган[9. Б.242].

Самарқанд вилоятининг Самарқанд, Жиззах ва Хўжанд шаҳарларида февраль ойи охири ва март ойи бошларида дарахтлар гуллай бошлаб, май ойининг охирида эса ғалла экинлари пишиб, унинг йиғим-терим ишлари июнь ойи бошига тўғри келган. Ушбу даврда суғорилмайдиган ерлардаги барча ўсимликлар куйиб, қир-адирлар ачинарли ҳолатга келиб қолган.

Вилоятнинг тоғли қисми нисбатан юмшоқ иқлими билан ажралиб турган. Бу ерларда киш жуда қаттиқ кечган бўлса, ёз мавсумида куёш нурлари унчалик зарарли бўлмай, вақти-вақти билан ёмғирлар ёғиб турган.

Гейер кузатувлари давомида Самарқанд вилоятининг ўсимликлар дунёсини ўрганади. Муаллиф вилоятининг ўсимлик олами бой хилма-хиллиги билан ажралиб турмаслигини, унинг дашт қисмида Туркистон минтақасига хос оддий ўтлар ўсиб, уларнинг вегетацион даври қисқа бўлишини, апрель ойида даштлар турфа хил ўтлар билан қопланишини таъкидлайди.

Самарқанд вилояти тоғ флорасига жуда бой бўлган. Бу ерларда ёнғоқ, арча, туяшумтол, ёввойи олма, pista, бодом, лонисера ва бошқа ўсимликлар учрайди. Гейер вилоят тоғ флорасини ўрганиш жараёнида pistaзорлар аста-секин йўқ бўлиб кетаётганлигини, Туркистон тоғ тизмасининг бир қисмига Пистали тоғ номи берилган бўлиб, эндиликда бу ном деярли аҳамиятга эга бўлмай, pistaзорлар қирилиб йўқ бўлиб кетганлигини, қирғизлар pistaзорнинг ёғочи жуда қалин ва юқори иссиқлик тарқатувчанлиги учун улардан ўтин сифатида кенг фойдаланишганлигини, маҳаллий темирчилар ҳам ундан кенг фойдаланиб келган ва pistaзорларни йўқ қилинишига ҳисса қўшганликларини алоҳида қайд этиб ўтган.

Гейер вилоят тоғларидаги дарахтларнинг аҳолининг турли эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида аёвсиз кесилиши ўрмонзорларни сийраклашишига олиб келганлигини, бу эса ёмғирли мавсумда катта сув тошқинларини келтириб чиқараётганлигини таъкидлайди. Муаллиф Самарқанд тоғларида янгитдан, сунъий равишда ўрмонзорларни ўстириш мумкинлигини айтиб, рус табиатшуноси Н.И.Королков Туркистон тоғ тизмасида ўрмонли қатламларни кам сарф-харажатлар эвазига қайтадан тиклашга эришганлигини ёзади.

Гейер ўрмонзорларни барпо этиш ва табиий офатларни олдини олишга қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш самарали эканлигини қайд этади: “ёғингарчилик пайтида тоғ қияликларидан тўпланиб тезда оқадиган ёмғир сувлари жиддий хавф келтиради. Сел нафақат тоғнинг унумдор қатламини оқизиб кетиши, балки бошқа ҳудудларни ҳам ифлослаши мумкин. Маълумки, ўрмонзорли тоғлар қияликларида бундай ҳолат содир бўлмайди. Чунки дарахтлар ва ўсимликлар орасидаги ерларга япроқлар тўлиб қолган бўлиб, ёзги ёмғир сувларини ушлаб қолиб, сувлар юмшоқ ер қатламига сингиб бошлайди. Бунинг устига сувларнинг таъсирида ўсимликлар ҳам янада ривожланади. Ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, Н.И.Королков тоғ қияликларини ўрмонзорларга айлантириш орқали селни олдини олиш усулини ўйлаб топган. Аммо дарахтлар қияликларга экилиши имконсиз бўлиб, қияликларда горизонтал ва параллел жойлашувчи террасаларни ҳосил қилиш лозим. Кейинчалик террасалар ораларига кўчатлар: ёнғоқ, pista ва бошқа дарахтлар экилади. Ёмғир сувлари террасалар ораларида тўпланиб, уларга сингиб кетишга мажбур бўлади. Шу тариқа, масалан, Самарқанд вилоятининг Омонқўтон дарасида ўрмонзорлар барпо қилинган эди” [10. Б.229].

ХУЛОСА

XX аср бошида Самарқанд вилояти ҳудудида янги ерларни ўзлаштириш, суғориш иншоотларини барпо этилиши оқибатида айрим сув ҳавзаларига, жумладан, Тузкон кўлига қуйиладиган сув ҳажми кескин камаяган, ёз ойлари хаттоки бутунлай тухтаб қолиши экологик мувозанатга сезиларли таъсир кўрсатган. Шунингдек, аҳоли томонидан ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини таъминлаш мақсадида ўрмон ресурсларидан ҳўжалик анжомларини яшашда, ёқилғи сифатида нооқилона фойдаланишлари тоғ флорасига жиддий зиён етказган. Табиатга нисбатан бундай ёндашувлар албатта, ўз кучини кўрсатиб сел келиши, сув тошқинларини келтириб чиқарган бўлса, сув ресурсларидан нотўғри фойдаланиш орқали айрим сув ҳавзаларининг қуриб қолишига бу эса

шамоллар мавсумида атмосферага турли зарарли чанг ва туз заррачаларининг кўтарилишига сабаб бўлган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Самарқанд тарихи. 2 томлик. // Масъул муҳаррир И.М.Мўминов. 1-том. – Тошкент: “Фан”, 1971. – 484 б.
2. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – 346 с.
3. Гейер И.И. Весь Русский Туркестан. – Ташкент. 1909. – 308 с.
4. Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). – Тошкент, Фан. 1972. – 376 б.
5. Алимова Д.А., Буряков Ю.Ф., Рахматуллаев Ш.М. Самарқанд тарихи (Қадимги даврлардан бугунги кунгача) – Тошкент: ART FLEX, 2009. – 148 б.
6. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқотлар ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари Д.Ҳ.Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 416 б.
7. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – 224 с.
8. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – 225 с.
9. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – 242 с.
10. Гейер И.И. Туркестан. – Ташкент. 1909. – 229 с.

Турсунов Р. Н.

DSc., и.о. профессора

Национальный университет Узбекистана

ravshan.tursunov.1980@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА В ТРУДЕ И.И.ГЕЙЕРА «ТУРКЕСТАН»

АННОТАЦИЯ

В статье, на основе труда вице-губернатора Сырдарьинской области, русского этнографа И. Гейера изучается географическое положение и экологическое состояние Самарканда – одного из регионов Туркестана во второй половине XIX – начале XX вв. Этот труд служит важным источником для объяснения истории Туркестанского края, и в частности окружающей среды и экологической ситуации Самаркандской области.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, природа, климат, метеорология, горные хребты, водные ресурсы, ледники, река, озеро, горная флора.

Tursunov R. N.

DSc., professor

National university of Uzbekistan

ravshan.tursunov.1980@mail.ru

**INFORMATION ON THE ECOLOGICAL SITUATION OF THE
SAMARKAND REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX -
BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE WORK OF I.I. GEYER
“TURKESTAN”**

ABSTRACT

The article, based on the work of the vice-governor of the Syrdarya region, Russian ethnographer I. Geyer, studies the geographical location and environmental condition of Samarkand, one of the regions of Turkestan in the second half of the XIX – beginning of the XX centuries. This work serves as an important source for explaining the history of the Turkestan region, and in particular the environment and environmental situation of the Samarkand region.

Key words: ecology, environment, nature, climate, meteorology, mountain ranges, water resources, glaciers, river, lake, mountain flora.